

3. Синьов В.М. Корекція інтелектуальних вад в учнів допоміжної школи: Автореферат дисс... докт.пед.наук. – М., 1988.
4. Спеціальна психологія. Тексти. Ч.ІІ. / За ред.. М.П.Матвєєвої, С.П.Міронової. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С.102-138.

УДК №364.28:37.061

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Болкун Т.А.

Хмельницький інститут соціальних технологій
ВМУРОЛ «Україна»

У статті висвітлюється теоретичний та експериментальний аналіз проблеми самовизначення особистості, розглянуто категорії понять «самовизначення», «професійне самовизначення», «вибір професії», їх сутність та зміст; визначенні основні чинники, що впливають на професійне самовизначення особистості.

Ключові слова: самовизначення, професійне самовизначення, вибір професії, особи з обмеженими можливостями.

Ключевые слова: самоопределение, профессиональное самоопределение, выбор профессии, лица с ограниченными возможностями.

Key words: self-determination, professional self-determination, choice of profession of a person with restricted possibilities.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Людина розвивається як особистість у процесі діяльності, що здійснюється у соціумі. Найважливішим компонентом такого розвитку є самовизначення особистості. Сучасні дослідники визначають, що існують чинники, які впливають на здійснення вибору професії. У низці соціально-психологічних теорій вибору професійних переваг вони розглядаються по-різному. Чинник розглядається як «умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис» [1, с. 1601].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано рішення даної проблеми і на які спирається автор.

Проблема професійного самовизначення тривалий час досліджується у соціології, педагогіці, психології праці та віковій психології, а також акмеології, яка вивчає закономірності психічного розвитку особистості в період її розвитку (акме), зрілості, а також процес професійного росту і вдосконалення, сходження до професіоналізму (Б. Г. Ананьев, О. С. Анісімов, А. А. Бодальов, С. Г. Вершловський, В. Г. Воронцова, С. У. Гончаренко, А. А. Деркач, І. А. Зязюн, Н. В. Кузьміна, С. Д. Максименко, Н. В. Чепелева та ін.). У межах цих концепцій обговорюється питання про сутність процесу професійного самовизначення у його хронотопі, його особливості для особистості з обмеженими можливостями.

Професійне самовизначення особистості є предметом дослідження в зарубіжній і вітчизняній психології (Б. Г. Ананьев, Л. І. Анциферова, М. Аргайл, О. О. Бодальов, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьев, Б. Г. Лом, С. Д. Максименко, А. Маслоу, В. М. М'ясищев, Г. Олпорт, К. Роджерс та ін.).

Серед численних зарубіжних досліджень проблеми самовизначення особистості слід виділити феноменологічні концепції (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та ін.) та теорії розвитку (Е. Гінзберг, Е. Еріксон, Д. Марсія та ін.), в яких показано взаємозв'язок і єдність життєвого та професійного самовизначення; доведено, що стиль життя людини детермінується відповідним вибором її професійної діяльності. Дж. Холланд, Г. Айзенк, А. Адлер, Г. Олпорт стверджують, що існує комплекс якостей, які детермінують самовизначення відповідних типів особистостей та їх прагнення працювати в системі «людина-людина».

Мета статті – розглянути, систематизувати та класифікувати чинники, що впливають на професійне самовизначення особистості.

Результати дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Здійснено огляд наявних соціально-психологічних теорій. Умовно їх можна поділити на теорії, що розглядають вплив чинників, і теорії, в яких здійснюються спроби їх класифікації.

Психодинамічний напрям пояснює професійний вибір такими чинниками:

структурою потреб, що складаються у ранньому дитинстві;
досвідом ранньої дитячої сексуальності;
сублімацією фрустрованих основних потреб;
проявом комплексу маскулітності (З. Фрейд, К. Хорні), заздрістю до материнства (К. Хорні), комплексом неповноцінності (А. Адлер) [2, с. 414];

атмосферою сім'ї у період раннього дитинства, взаємозв'язком дитина-батько (А. Ро).

Автори найбільш ортодоксальної психоаналітичної концепції, Л. Шонді та У. Мозер, вважають, що вибір професії залежить від специфічного складу кожної людини, закладених в ній інстинктів. Особа вибирає соціальне середовище відповідно до природних схильностей.

Сценарна теорія процес вибору професії і професійної поведінки пояснює сценарієм, який формується у ранньому дитинстві. Під сценарієм розуміється життєвий план, вироблений в ранньому дитинстві (до шестилітнього віку) під впливом батьків, зовнішніх чинників (життєвого досвіду, розпоряджень, що були отримані від інших людей). Вислови батьків («Олександр – природжений фізик» тощо) складають професійний сценарій дитині [3, с. 97]. Вирішальний вплив під час побудови професійного плану індивіда визначається станом «Дитини» одного з батьків, що має протилежну стать. «Дорослий» стан «Я» одного з батьків тієї ж статі дає людині зразки та програму поведінки. «Батьківські» стани обох батьків наділяють людину правилами поведінки, яка складає антисценарій особистості [2, с. 419-420]. Тобто, згідно сценарної теорії, на вибір професії впливають батьки, домінування одне із станів «Я» оптанта, його життєвий досвід та люди, які його оточують (соціум).

Дж. Холланд, автор *типологічної теорії*, вважає, що професійний вибір обумовлений тим, який тип особистості сформувався. Він виділяє 6 типів особистості: реалістичний, дослідницький, артистичний, підприємницький, соціальний і конвенціональний. Кожен тип – продукт типової взаємодії культурних, особистісних чинників, включаючи батьків, соціальний клас, фізичне оточення, спадковість. З досвіду особистість навчається віддавати перевагу певним видам діяльності, які можуть стати пізніше сильними захопленнями, призведуть до формування певних здібностей, зумовлять внутрішній вибір певної професії [2, с. 422].

Е. Гінзбург – автор *теорії компромісу з реальністю* – характеризує вибір професії як процес, що розвивається та проходить 3 стадії:

стадія фантазії (продовжується у дитини до 11-річного віку). Діти уявляють, ким вони хочуть бути, незалежно від реальних потреб, підготовки, здібностей, можливості отримати роботу та інших реалістичних міркувань;

гіпотетична стадія (11-17 років) поділяється на 4 періоди: період інтересу (11-12 років), період здібностей (13-14 років), період оцінки (15-16 років), перехідний період (близько 17 років) від гіпотетичного періоду вибору професії до реалістичного. Перехід відбувається під впливом школи, однолітків, батьків, колег, інших обставин на момент закінчення середнього навчального закладу;

на реалістичній стадії визначається основний напрям майбутньої професійної діяльності (період від 17 до 21 року) [2, с. 425].

Е. Гінзберг називає безліч чинників, що впливають на вибір професії [2, с. 427]:

1) вплив батьків, які різними способами здійснюють свій вплив:

пряме спадкоємство професії батьків, продовження сімейного бізнесу;

батьки здійснюють вплив, навчаючи своїй професії;

батьки впливають на інтереси і заняття дітей з самого раннього віку, заохочуючи або засуджуючи їх інтереси і захоплення, впливаючи своєю сімейною атмосферою;

батьки впливають своїм прикладом;

батьки спрямовують або обмежують вибір своїх дітей, наполягаючи на продовженні або припиненні навчання, на певній школі або вищому навчальному закладі, певній спеціалізації. Внутрішні мотиви батьків можуть бути при цьому різними: неусвідомлене бажання батьків здійснити свої професійні мрії через дітей; недовіра до можливостей дитини; матеріальні міркування; бажання, щоб дитина досягла вищого соціального статусу;

те, як батьки оцінюють той чи інший вид діяльності, певні професії;

рівень освіти, професійний статус батьків: якщо вони є високими, то це сприяє згоді дітей з їх думкою щодо вибору професії;

2) вплив друзів;

3) вплив вчителів у старших класах;

4) очікування суспільства щодо того, яку роботу повинні здійснювати чоловіки, а яку – жінки (статеворольові стереотипи);

5) рівень інтелекту оптанта, його здібності;

6) соціально-економічний попит на професію, можливості навчання і працевлаштування за цією професією, її матеріальна і соціальна значущість;

7) шкільна успішність оптанта;

8) соціальний статус: представники малозабезпечених соціальних груп, національних меншин є менш вільними у виборі професії, ніж представники з більш забезпечених соціальних груп.

Є. О. Клімов визначає 8 основних чинників (їх можна співвіднести з попередніми, що були виділені Е. Гінзбергом), які визначають професійний вибір [2, с. 410]:

позиція старших, сім'ї;

позиція однолітків;

позиція шкільного педагогічного колективу (вчителі, класні керівники та ін.);

особисті професійні та життєві плани;

здібності та їх прояви;

домагання суспільного визнання;

поінформованість про ту чи іншу професійну діяльність;

схильності.

Автори наступних теорій групують ці чинники.

Д. С'юпер виділяє суб'єктивні чинники вибору професії (Я-концепція) і об'єктивні детермінанти типів кар'єри. *Теорія професійного розвитку* Д. С'юпера розглядає вибір професії як одну з фаз професійного розвитку, а індивідуальні професійні переваги – як намагання людини формувати Я-концепцію. Я-концепція – твердження, якими особистість бажає сказати про себе. Професійна Я-концепція – твердження особистості щодо професії.

Характеристики, що є загальними для професійної і загальної Я-концепції, утворюють тезаурус понять, який може бути використаний для прогнозу професійного вибору. Суб'єкт вибирає професію, вимоги якої забезпечать йому виконання ролі, що узгоджується з його Я-концепцією [2, с. 421; 4, с. 112].

О. Є. Голомшток зазначає, що вибір професії обумовлений впливом багатьох різнопланових чинників: зовнішніх – актуальні потреби суспільства у кадрах, потреби у робочій силі, наявність навчальних закладів у певній місцевості та конкурсу в них, соціальні умови життя, сімейні обставини, місце проживання, популярність професій, вплив дорослих, однолітків, засобів масової інформації; і внутрішніх – погляди, установки на працю, життєва позиція, активність і свідомість діяльності людини [5, с. 8].

М. М. Захаров виділяє 3 групи визначальних чинників:

1) загальні чинники макросередовища, зміст яких залежить від суспільно-економічного ладу (соціально-економічні умови життя людей, громадські організації, духовна культура суспільства, засоби масової інформації тощо);

2) регіональні (зовнішні) чинники – специфічні особливості економічного і демографічного розвитку будь-якого регіону країни:

мережа вищих, середніх і професійно-технічних навчальних закладів;

культурно-освітній і професійний рівень сім'ї;

форми проведення дозвілля тощо.

3) індивідуальні (внутрішні) чинники – індивідуальні психологічні та фізіологічні особливості людини, суб'єктивні (стать, ступінь розвитку індивідуальної свідомості, здібності, інтереси, ідеали, знання тощо) [6, с. 51].

Л. Д. Столяренко відзначає, що у низці чинників вибору професії виділяють суб'єктивні чинники (інтереси, здібності, темперамент, характер) і об'єктивні чинники (рівень підготовки, успішності; стан здоров'я; інформованість про світ професій). Окрім цього виділяють соціальні характеристики: соціальне оточення, домашні умови, освітній рівень батьків [2, с. 411].

Як можна відмітити, автори зробили спроби поділити чинники на групи. У одних – це зовнішні та внутрішні чинники, у інших – суб'єктивні і об'єктивні. Проте існує помітна плутанина у поділі чинників. Наприклад, М. М. Захаров та Л. Д. Столяренко відносять до суб'єктивних чинників таке психічне явище як здібності. Якщо використовувати першу класифікацію, то їх можна віднести до внутрішніх чинників. Дійсно, вони належать суб'єктові вибору, проте щодо нього швидше є об'єктивними, аніж суб'єктивними, оскільки залежать від взаємодії генотипних умов і умов середовища: реалізації спадкових задатків у конкретних соціальних умовах.

Наразі, щоб вирішити завдання розмежування чинників, необхідно розглянути визначення суб'єктивного і об'єктивного, а також їх співвідношення, діалектику.

Співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у виборі професії розглядали Є. О. Клімов і Р. В. Габдреев. Автори підкреслюють багатоаспектність відношення суб'єктивного і об'єктивного на психологічному рівні [7, с. 13].

Р. В. Габдреев так визначає об'єктивне і суб'єктивне: «те, що властиве людям як засіб оволодіння, тобто їх психиці, те відноситься до такого, що об'єктивно існує»; «кожна окрема людина за характером свого ставлення до процесу... є суб'єктивною, хоча за формою існування вона є об'єктивною. Ця суб'єктивність виявляється у вибірковості сфери професійної підготовки, її характеру тощо» [7, с. 14]; «суб'єктивне в діяльності – це те, що додається суб'єктом, визначається ним, залежить від нього» [7, с. 16].

Таким чином, дається визначення об'єктивного і суб'єктивного, як таких, що не залежать і залежать від суб'єкта вибору, з одного боку, і що не належать (зовнішніх) і належать (внутрішніх) суб'єктові, з іншого. Крім того, наголошується про відносний характер об'єктивного і суб'єктивного. С. Л. Рубінштейн зазначав: «суспільно-значуще може перетворюватися ...у особистісно-значуще для індивіда, не припиняючись від цього бути суспільно-значущим. Стаючи особистісно-значущим для індивіда, суспільно-значуще породжує в нім динамічні тенденції більш-менш дієвої сили [7, с. 14]. «Разом з тим, слід зазначити, що суспільно-значуще не завжди стає особистісно-значущим. У цих випадках соціальні норми починають виступати не як внутрішні причини, а як стимули, зовнішні регулятори поведінки особистості» [8, с. 45].

«Коли у якості суб'єкта виступає окрема людина, то об'єктивним для неї є вже сам її суб'єктивний світ, не говорячи про навколишнє життя. У цей же час вона вступає у відносини суб'єктивного характеру як із самою собою, так і з навколишнім світом» [7, с. 15]. За словами Р. В. Габдреева, розглядаючи об'єктивне і суб'єктивне таким чином, ми стикаємося з проявом внутрішніх і зовнішніх відносин.

Ґрунтуючись на цих теоретичних положеннях маємо змогу розмежувати об'єктивні і суб'єктивні чинники, що впливають на професійне самовизначення.

На експериментальному рівні був розглянутий вплив окремих чинників, наприклад, чинник впливу сім'ї. Так, у дослідженнях Н. А. Грищенко, Л. О. Головей показаний вплив соціального статусу батьків на вибір професії: «...у сім'ях, де батьки мають вищу освіту, їх активний вплив на вибір професії є визначним у набагато більшій кількості випадків, ніж тоді, коли вони мають середню освіту – 75 і 37 % відповідно [9, с. 139]. Крім того, дані свідчать про існування тенденції відтворювати освітній рівень своїх батьків незалежно від активності їх впливу на вибір професії: Н. А. Грищенко і Л. О. Головей відзначають, що 88% школярів, які орієнтовані на професійно-технічні навчальні заклади, мають батьків із середньою освітою, причому тільки у 37% таких сімей батьки активно впливають на вибір професії [9, с. 140-141].

Існує і протилежна тенденція, що виявляється у прагненні особистості змінити професійний статус (О. І. Кухарчук, Г. М. Мкртчян, А. Б. Ценципер, А. Є. Чирикова) перейти в більш престижну професійну спільність.

Роль сім'ї у професійному самовизначенні відзначала й інша група дослідників: Л. О. Аза, О. І. Вишняк, Є. І. Головаха та ін., виділяючи у цьому чиннику такі складові, як соціально-класовий стан, професію і кваліфікацію батьків, соціальне переміщення батьків, умови і форми життєдіяльності сім'ї (розвиненість предметно-речового середовища життєдіяльності сім'ї, споживча орієнтація сім'ї) [10, с. 66, 118].

Висновки.

Таким чином, за результатами аналізу зазначених вище теорій, важливу роль у професійному самовизначенні особистості відіграє думка референтної групи (батьків, однолітків, вчителів та ін.), можливостей освіти. Цей чинник набуває специфічного змісту щодо осіб з обмеженими можливостями, оскільки фізичні обмеження, фізичний дефект помічають оточуючі. Він викликає певні установки, відношення як у оточуючих людей, так і у самих осіб з обмеженими можливостями. Тому, на нашу думку, необхідно розглянути цей чинник більш детально. Його розгляд і є **перспективою подальших розвідок у даному напрямку.**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Столяренко Л. Д. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2003. – 544 с.
3. Джеймс М., Джонгвард Д. Рожденные выигрывать. Трансакционный анализ с гештальтупражнениями. – М.: Изд. группа «Прогресс», «Прогресс-Универс», 1993. – 336 с.
4. Михайлов И. В. Проблемы профессиональной зрелости в трудах Д. Е. Сьюпера // Вопросы психологии. – 1975. – №5. – С. 110-121.
5. Голомшток А. Е. Выбор профессии и воспитание личности школьника: (Воспитательная концепция профессиональной ориентации). – М.: Педагогика, 1979. – 160 с.
6. Чистякова С. Н. Профессиональная ориентация школьников: (Из опыта работы школ ЛатвССР). – М.: Педагогика, 1983. – 96 с.
7. Габдреев Р. В. Методология, теория, психологические резервы инженерной подготовки. – М.: Наука, 2001. – 167 с.
8. Шадриков В. Д. Проблема системогенеза в профессиональной деятельности. – М.: Наука, 1982. – 185 с.
9. Степанский В. И. Психологические проблемы выбора профессии. – М.: Наука, 1995. – 182 с.
10. Профессиональное самоопределение и трудовой путь молодежи / Отв. ред. В. Л. Оссовский. –К.: Наукова думка, 1987. – 303 с.